

Dit document is opgesteld naar aanleiding van het deelprogramma Wederopbouw van de visie Erfgoed en Ruimte en is een nadere uitwerking van de kernkwaliteiten zoals die genoemd zijn in bijlage 3 van de Visie Erfgoed en Ruimte.

Den Bosch

Plan Zuid / De Pettelaar

Toonbeeld van de wederopbouw

Inhoud

- Wederopbouw: tonen van een tijdperk *pagina 2*
- Methodiek en leeswijzer *pagina 3*
- De wederopbouwperiode *pagina 4*
- Introductie Plan Zuid / De Pettelaar *pagina 5*
- Stedenbouwkundige Analyse *pagina 8*
- Bijzondere karakteristieken *pagina 17*
- Kernkwaliteitenkaart *pagina 23*
- Begrippenlijst *pagina 24*

Wederopbouw: tonen van een tijdperk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft in 2011 dertig wederopbouwgebieden geselecteerd uit de periode tussen 1940 en 1965. In deze periode is een groot deel van Nederland opnieuw ingericht. Dat gebeurde op een totaal andere manier dan vóór de oorlog. De geselecteerde gebieden geven met elkaar een goed beeld van hoe er gedacht, gebouwd en ingericht werd en kunnen worden beschouwd als toonbeelden van de Wederopbouwperiode. Ze onderscheiden zich nationaal of zelfs internationaal, bijvoorbeeld vanwege de kwaliteit van de architectuur of als bijzonder voorbeeld van stedenbouw of landschapsinrichting. De Rijksdienst heeft de gebieden in drie gebiedstypen ingedeeld: de wederopbouwkeren (herstelde oorlogsschade), de naoorlogse woonwijken (planmatige-opgezette uitbreidingswijken) en de landelijke gebieden (agrarische ruilverkavelings- en landinrichtingsgebieden).

Wederopbouw is één van de vijf prioriteiten uit de rijksnota *Kiezen voor karakter*, de rijksvisie op erfgoed en ruimte die op 15 juni 2011 door de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu namens het kabinet is aangeboden aan de Tweede en Eerste Kamer (TK 2010-2011, 32 156 nr. 29).

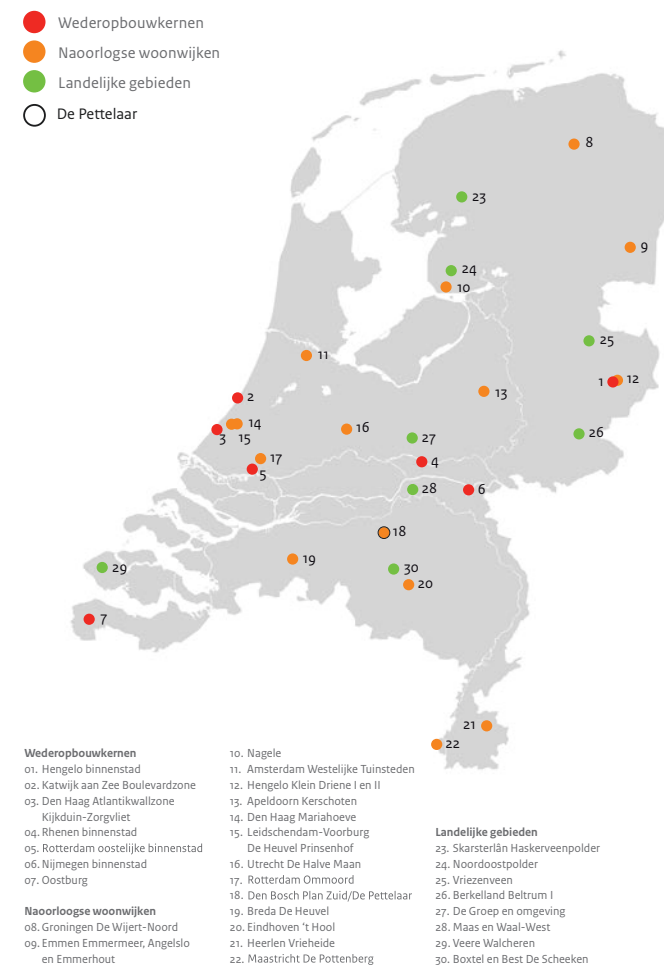
De selectie als wederopbouwgebied zorgt in de eerste plaats vooral voor meer aandacht en waardering. Daarnaast wil het Rijk stimuleren dat de bijzondere eigenschappen, de kwaliteiten van de Wederopbouwgebieden, ook in de toekomst herkenbaar aanwezig blijven en als cultureel erfgoed een rol van betekenis spelen in de ruimtelijke ordening.

In lijn met de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (TK 2009-2010, 32 156 nr. 13) wordt hier in juridische zin invulling aangegeven – niet door aanwijzing als beschermd stads- of dorpsgezicht – maar als uitvloeisel van de verplichting om cultuurhistorie onderdeel te laten zijn van de belangenafweging in het kader van de totstandkoming van bestemmingsplannen, zoals opgenomen in artikel 3.1.6 lid 5 onder a van het *Besluit ruimtelijke ordening*.

Nu zo'n zestig jaar na de realisatie bouw of aanleg, zijn deze wederopbouwgebieden als gevolg van maatschappelijke en sociaaleconomische veranderingen, object van (ingrijpende) vernieuwingsoperaties. De uitdaging hierbij is om ontwikkelingen en vernieuwing hand-in-hand te laten gaan met het behoud van het bijzondere karakter van deze gebieden.

Kennis, inzicht en begrip van de cultuurhistorische waarden van de wederopbouwgebieden en hun ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis zijn van belang bij het maken van weloverwogen keuzes in de planvormingsprocessen. Dit gebiedsdocument is bedoeld ter ondersteuning hiervan en brengt de bijzondere kernkwaliteiten van één van deze gebieden in beeld: de naoorlogse wijk De Pettelaar.

30 wederopbouwgebieden van Nationaal Belang

Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Methodiek en leeswijzer

De methodiek is er op gericht de kernkwaliteiten uit de Wederopbouwperiode te analyseren en herkenbaar in beeld te brengen. Als basis voor de ruimtelijke analyse zijn bestaande studies gebruikt, waar nodig aangevuld met een veldbezoek om de bureaustudie te toetsen. In het colofon van dit document is opgenomen welke studies en rapporten als basis gebruikt zijn voor dit gebiedsdocument. De inhoudelijke focus van de gebiedsdocumenten ligt op de Wederopbouwperiode en de actuele situatie van het gebied. Om de context van de ontwikkelingen te begrijpen, zijn waar nodig relevante ontwikkelingen uit andere tijdsperiodes meegenomen in de analyse.

In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de wederopbouwperiode in het algemeen en de specifieke ontwikkelingen met betrekking tot de naoorlogse woonwijken (planmatig opgezette uitbreidingswijken) in het bijzonder. In de erna volgende hoofdstukken wordt ingezoomd op het onderhavige gebied en wordt door middel van een gebiedsanalyse geïdentificeerd wat de specifieke kernkwaliteiten zijn die dit gebied tot een wederopbouwgebied van nationaal belang maken.

Bron: gemeentearchief Emmen.

De wederopbouwperiode

Nederland maakte tussen 1945 en 1965 een ongekennde transformatie door. In ruimtelijk, economisch en in sociaal-maatschappelijk opzicht veranderde ons land ingrijpend. Na de Tweede Wereldoorlog was veel landelijk gebied, gebouwde omgeving en infrastructuur zwaar beschadigd geraakt, stonden onder water of lagen compleet in puin. Het herstel van de oorlogsschade en de wederopbouw begon al in de oorlog. Steden en dorpen herrezen uit het puin dankzij krachtige samenwerking en een sterke centrale sturing. In deze periode zijn veel innovatieve en ongekennde ontwerpen gerealiseerd, zowel bij stedelijk herstel en uitbreiding als bij de herinrichting van het landelijk gebied en de aanleg van nieuw land.

Wijkgedachte

Na de oorlog was er grote woningnood in Nederland en de sociaaleconomische omstandigheden waren dramatisch. Steden werden gezien als te massaal en daardoor bedreigend voor een goede samenleving vanwege de slechte woon- en leefomstandigheden en het gebrek aan sociale cohesie binnen de wijken en alle mogelijke negatieve consequenties die daarmee konden samenhangen. Al voor de oorlog waren stedelijke gebieden verpauperd of in slechte staat en boden ze onvoldoende ruimte aan de bevolkingsgroei.

De 'wijkgedachte', die in de jaren twintig al in Nederland bekend was als ordenend concept, werd na de oorlog nader uitgewerkt door de studiegroep Bos in het boek *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (1946). Vanuit sociologisch oogpunt ging deze wijkbenadering uit van een maximale grootte van de wijk en het gezin kwam centraal te staan als hoeksteen van de samenleving. Wonen, werken, verkeer en recreatie werden nauwkeurig geordend en veelal van elkaar gescheiden. Elke wijk werd opgebouwd uit buurten, wooneenheden met eigen voorzieningen. In de buurten waren winkels voor de dagelijkse behoeften binnen bereik. Op wijkniveau waren er

ook andere voorzieningen zoals scholen, kappers, banken, een bibliotheek, kledingwinkels en kerken aanwezig. Deze opbouw moest het gemeenschapsgevoel stimuleren en de chaotische groei van steden tegengaan. Het katholieke zuiden van Nederland kende een variant op dit type indeling en opbouw. Hier werden deze wijken 'parochiewijken' genoemd, waarbij de kerk letterlijk en figuurlijk centraal stond. De wijkgedachte is een belangrijk uitgangspunt geweest voor de ontwikkeling van de stedenbouw in de naoorlogse periode.

Licht, lucht en ruimte

De wederopbouw was ook een periode van optimisme en modernisering. Nieuwe materialen, productiemethoden en verkavelingspatronen deden hun intrede, evenals de nieuwe wijkinrichting met veel groen. Het motto van de naoorlogse stadsuitbreidingen werd: 'licht, lucht en ruimte'. Dit vertaalde zich niet alleen naar de bebouwing, maar vooral ook naar de stedenbouwkundige compositie van de ruimte, waarin de groenstructuur en de openbare ruimte een belangrijk aandeel hadden. De grens tussen particuliere, gemeenschappelijke en openbare ruimte is daarbij minder evident dan bij het gesloten bouwblok. Kenmerkend is de herhaling van verkavelingsvormen tot stedenbouwkundige eenheden. De woningtypologie verschilt ook van de vooroorlogse uitbreidingen. Rijtjeswoningen en gestapelde meergezinswoningen in open bebouwing overheersen, vaak in seriematige bouw.

Wijkgedachte.

Bron: Katholiek Bouwblad, 1947.

Introductie Plan Zuid / De Pettelaar

Plan Zuid/De Pettelaar in Den Bosch is een grote naoorlogse uitbreidingswijk vooral bedoeld voor de beter gesitueerden. De wijk bestaat grofweg uit twee delen: Zuid I en Zuid II, met daarin verschillende subbuurten die rond de hoofdwegen van de wijk liggen en die goed de ontwikkelingen in de tijd weerspiegelen. Deel I, gerealiseerd tussen 1950 en 1960, bevat veel traditionalistische elementen. De Delftse*- en Bossche** Schoolstijl waarin de bebouwing in dit deel is uitgevoerd, zorgt voor een grote mate van samenhang. Deel II, dat in 1975 gereed kwam, is modernistisch opgezet en ingevuld. De Pettelaar heeft onmiskenbaar de handtekening van stedenbouwkundige Pieter Verhagen: een modernisering en uitbreiding van de vooroorlogse [industriële] stad, waarbij de aanwezige landschappelijke en cultuurhistorische structuren zijn gebruikt om stad en land met elkaar te verbinden.

Situering en definiëring

De Pettelaar ligt tegen het zuidelijke deel van de historische binnenstad van Den Bosch (een van Rijkswegen beschermd stadsgezicht) aan, in het stroomgebied van de rivieren de Dommel en de Aa.

Het geselecteerde gebied wordt in het noordwesten begrensd door de historische binnenstad en het Zuiderpark. In het westen wordt de wijk begrensd door de polderringvaart van het Bossche Broek, die uitkomt in de Zuiderplas; de zuidgrens van De Pettelaar. De oostgrens van de wijk loopt langs het provinciehuis via de waterloop in noordelijke richting naar de Zuid-Willemsvaart en de Pieter Langendijksingel.

* Zie begrippenlijst achterin.

De oude vestingwallen van Den Bosch, de verdedigingslinie met de Pettelaarse Schans, het gebied van het Bossche Broek en de historische uitvalsroute zijn duidelijk zichtbaar in het kaartbeeld.

De Pettelaar is een goed bewaard en karakteristiek voorbeeld van een ruim opgezette uitbreidingswijk, waarin de naoorlogse stedenbouwkundige en architectonische ontwikkeling duidelijk zichtbaar is.

Om die reden heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed De Pettelaar benoemd tot één van de dertig wederopbouwgebieden van nationaal belang. Als belangrijkste, ruimtelijke onderscheidende kernkwaliteiten noemen zij:

1. Ruim opgezette middenstandswijk met zorgvuldige aanhechting aan de historische binnenstad.
2. Modern stedenbouwkundig plan met traditionele architectuur [Bossche School].
3. Rijke architectuur in diverse woningtypen met bijzondere detaillering.

Deze kernkwaliteiten worden in dit document nader toegelicht.

Kerngegevens

Kaart

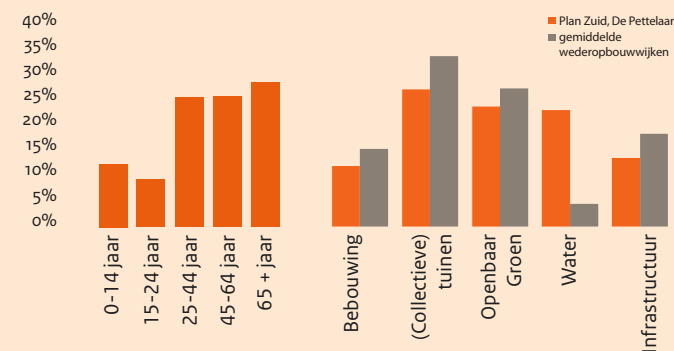

Algemene gegevens

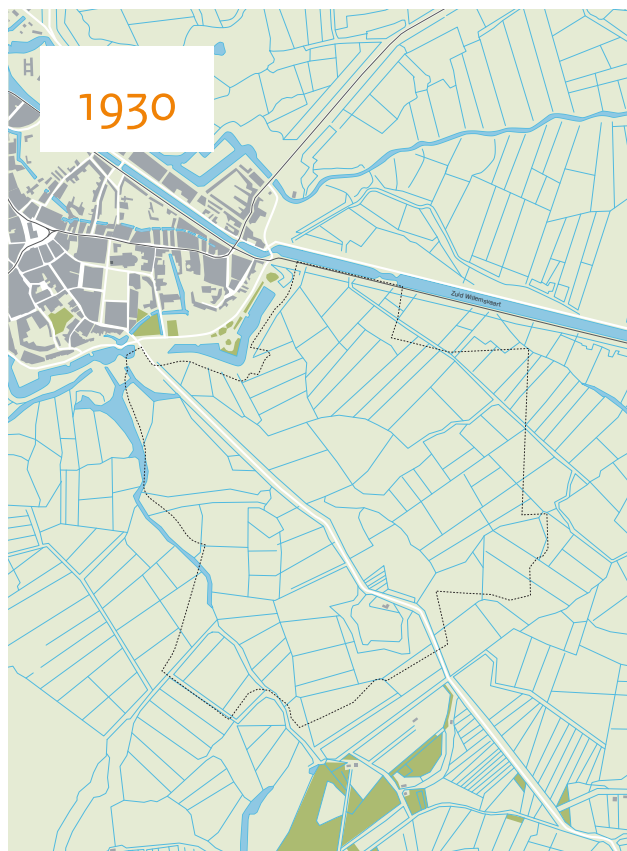
- Stedenbouwkundigen: P. Verhagen en J. Kuiper
- Landschapsarchitect: D. Pols
- Architecten: o.a. J. Bedaux, N. van der Laan
- Planvorming: 1937 - 1945
- Uitvoering: 1949 - 1975
- Aantal woningen bij oplevering: 3.500
- Oppervlakte wijk: 203 ha
- Bevolkingsdichtheid: 3.240 inwoners/km²

Bevolkingsopbouw*

Grondgebruik*

* Statistische gegevens: Atlas voor Gemeenten 2014.

Kaarten: MUST.

Luchtfoto De Pettelaar vanuit
het stadscentrum richting de
Pettelaarse Schans.
Foto: Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed, Siebe Swart.

Stedenbouwkundige Analyse

Planontwikkeling en uitgangspunten voor het ontwerp

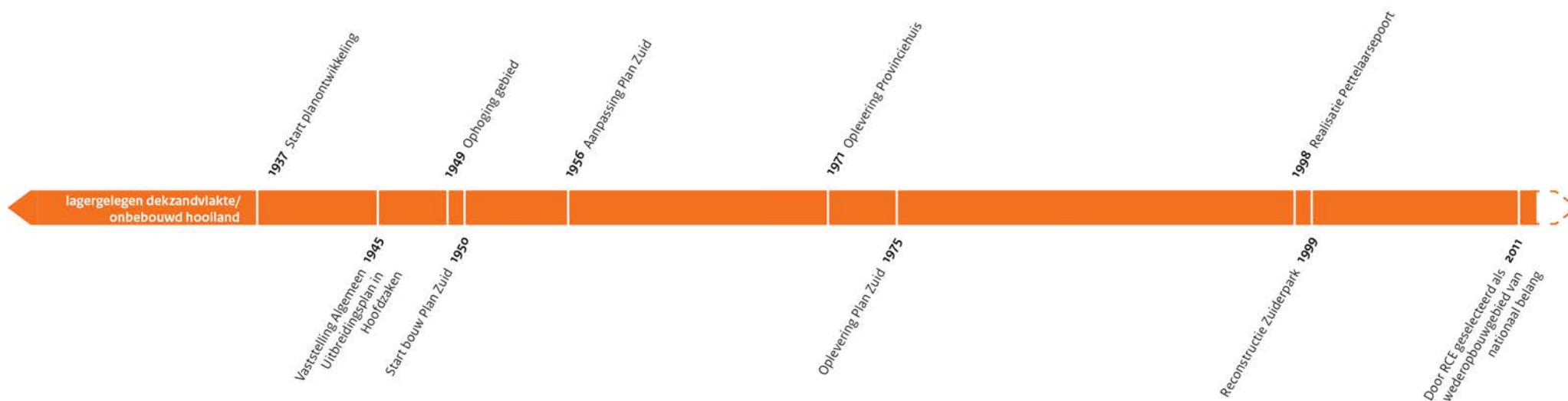
Den Bosch bleef als stad zeer lang opgesloten binnen haar vestingwerken. Vanwege de beperkte uitbreidingsmogelijkheden waren veel welgestelden uit Den Bosch richting Vught vertrokken, wat resulteerde in een eenzijdige bevolkingssamenstelling. Met de eerste uitbreidingen werd dan ook beoogd om een meer representatieve wijk te realiseren *“waarvan de aantrekkelijkheid vooral gelegen zal moeten zijn in een ‘voornaam’, stedelijk karakter, dat nauw aansluit op de waardige allure van de overeenkomstige gedeelten van de oude stad”* [Ibid/ Verhagen en het landschap].

De eerste stadsuitbreidingen vonden plaats in westelijke en noordelijke richting met 't Zand, De Muntel en De Vliert. In 1937 werd Pieter Verhagen aangetrokken van het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok om een uitbreidingsplan in hoofdzaak voor de gehele stad op te stellen.

Het uitbreidingsplan bestond in feite uit drie delen: Plan West, Plan Oost en Plan Zuid, waar volgens ramingen 8000 nieuwe woningen moesten komen: 5500 voor arbeiders, 2000 voor middenstandsgesinnen en 500 voor welgestelden. De laatsten zouden vooral in Plan Zuid komen te wonen.

Verhagen zocht voor zijn plannen naar landschappelijke verbanden en naar manieren om deze te versterken. Ook verkeerswegen [onder andere de Pettelaarseweg] en waterwegen [de Dommel, de Aa en de Dieze] vormden een belangrijke structurerende basis voor de uitbreidingen.

In 1948 opende wederopbouwburgemeester Loeff de tentoonstelling De groeiende stad met de woorden *“voorheen plakten we dunne schillen tegen de stadsdriehoek aan. Nu gaat het roer radicaal om: de stad slaat haar vleugels in alle windrichtingen uit.”*

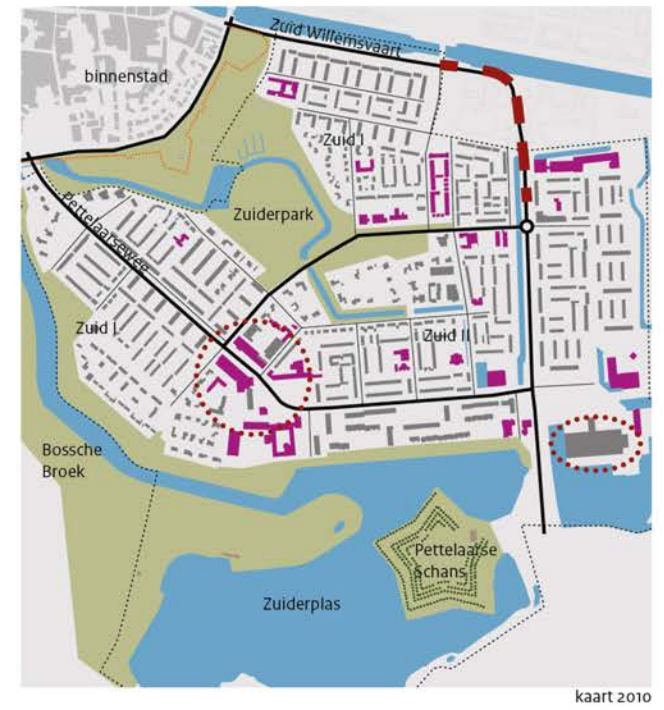

- Oorspronkelijke opzet met twee parochies: Zuid I en Zuid II en doorgetrokken groen.
- Patroon van uitwaaiende hoofdwegen.

- Afbuiging Pettelaarseweg.
- Inkorting Zuiderpark.
- Aanpassing verkaveling.

- Verlegging Gestelseweg.
- Provinciehuis.
- Clustering voorzieningen.
- In 1672 werd de Pettelaarse Schans gesloopt. De contour van het fort is tegenwoordig nog steeds zichtbaar in de Zuiderplas. Een rij bomen markeert de oorspronkelijke locatie.

Planontwikkeling

 voorzieningen	 hoofdwegen	 water	 grootschalig groen	 zichtlijn	 hoogteaaccent
 parochiegrenzen	 secundaire wegen	 bebouwing	 vestingwerken	 wijziging	

Plan Zuid 1945

In zijn ontwerp voor Plan Zuid integreerde Verhagen het oude cultuurlandschap het Bossche Broek, grenzend aan de zuidelijke stadswal, met de Pettelaarse Schans [een fort uit 1623] en de vestinggracht. Een stevig groen raamwerk dat ook nu nog een belangrijke rol speelt in de ruimtelijke beleving van de wijk.

Verhagen deelde de wijk op in twee delen, haaks gesitueerd op de historische binnenstad: Zuid I en Zuid II; twee parochies met langgerekte woonblokken en elk een eigen kerk, scholen en voorzieningen, gebaseerd op de wijkgedachte. Beide delen werden van elkaar gescheiden door een grote groenstrook: het schegvormige Zuiderpark dat in een punt uitmondde in de Pettelaarse Schans. De ontworpen hoofdstructuur bestond verder uit twee uitwaaierende hoofdwegen, een flauw gebogen gordelweg en voorzieningencentra bij de twee kruisingen. Deze opzet is schatplichtig aan het plan voor Rotterdam Zuid dat Verhagen c.s. in de jaren twintig maakten.

Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd het plan pas in 1945 vastgesteld door de gemeenteraad. Na goedkeuring van Gedeputeerde Staten in 1946 werd gestart met de realisatie. Om het gebied bouwrijp te maken werd het laaggelegen gebied opgehoogd met zand uit de Zuiderplas. Hierbij is de vorm van de Pettelaarse Schans gereconstrueerd als verwijzing naar de historische situatie. Begin 1950 startte de bouw.

Toen Verhagen in 1950 op 67-jarige leeftijd stierf, werkte zijn compagnon J. Kuiper het Algemene Uitbreidingsplan voor Zuid verder uit in samenwerking met de dienst Gemeentewerken.

Aanpassing Plan Zuid

In verschillende wijken van het Algemene Uitbreidingsplan zijn op basis van gewijzigde bevolkingsprognoses of veranderende inzichten later de verkaveling en bestemmingen aangepast. Plan Zuid onderging de meest ingrijpende veranderingen. Na 1956 werd het plan verdicht. Dit ging ten koste van het Zuiderpark dat werd ingekort. De aanvankelijke opdeling van de wijk in twee parochies werd hierdoor minder helder, maar bleef nog wel herkenbaar. De Pettelaarseweg werd met een knik omgelegd naar het oosten. Daarmee viel de open zichtlijn vanuit de binnenstad op de Pettelaarse Schans weg. De benamingen van de twee delen is altijd overeind gebleven, maar kreeg een andere betekenis. Met Zuid I wordt het deel tussen de historische binnenstad en de Zuiderparkweg bedoeld; met Zuid II, dat later gereed kwam, het deel tussen de Zuiderparkweg en de Gestelseweg. Ook de verkavelingsrichting werd aangepast onder invloed van de veranderde naoorlogse samenleving en de rationalisatie in de naoorlogse woningbouw. De woonstroken werden meer noord-zuid georiënteerd en woonblokken in etagebouw werden in hofvorm rond collectieve openbare ruimtes of pleinen gegroepeerd.

Pieter Verhagen

Verhagen begon in 1907 zijn loopbaan als ambtenaar bij de dienst Gemeentewerken van Den Bosch. Later specialiseerde hij zich in Rotterdam in stadsuitbreidingen en ontwierp hij wijken als Spangen, Crooswijk, Charlois en Rozenburg. In 1916 richtte hij met Granpré Molière zijn eigen bureau op, dat na de uitbreiding met Kok tot 1941 doorging als architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Verhagen speelde een belangrijke rol in het 'College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw', waardoor hij steeds vaker een regisserende in plaats van uitvoerende rol had. Als ontwerper bleef hij betrokken bij enkele gemeentelijke uitbreidingsplannen die hij al voor 1940 had opgesteld. Van 1937 tot zijn dood in 1950 werkte Verhagen als stedenbouwkundig adviseur in Den Bosch.

Verhagen vond dat landschap en bebouwing gezien moesten worden als een samenhangend cultuurlandschap; het resultaat van menselijk ingrijpen. Het landschap moest daarom bepalend zijn bij de keuze van plaats en compositie van uitbreidingen. Verhagen zag de stad als een opeenvolging van ruimtes. In zijn ontwerpen wist hij dit idee praktisch vorm te geven in *"een opeenvolging van stadsbeelden ervaren vanuit de blik van de wandelaar die zich door het landschap beweegt."*^{*} Dit uitte zich in afwisseling, serialiteit en dynamiek in de beleving van [de overgangen van] ruimtes.

^{*} Rein Geurtsen, Atlas van de wederopbouw 1945 – 1965.

Uitbreidingen en aanpassingen

De opzet van Plan Zuid/De Pettelaar heeft de tand des tijds goed doorstaan. Enkele kleinschalige herinrichtingen en inbreidingen die hebben plaatsgevonden zijn zorgvuldig toegepast.

De meest opvallende wijziging is de realisatie van de Pettelaarse Poort in 1998, op het scharnierpunt van de Pettelaarseweg. Hier zijn enkele woontorens gebouwd die beeldbepalend zijn in dit gedeelte van de Pettelaarseweg. Bij de Mozartsingel is recent een appartementencomplex gebouwd. Hier en daar zijn vrijstaande woonhuizen vervangen.

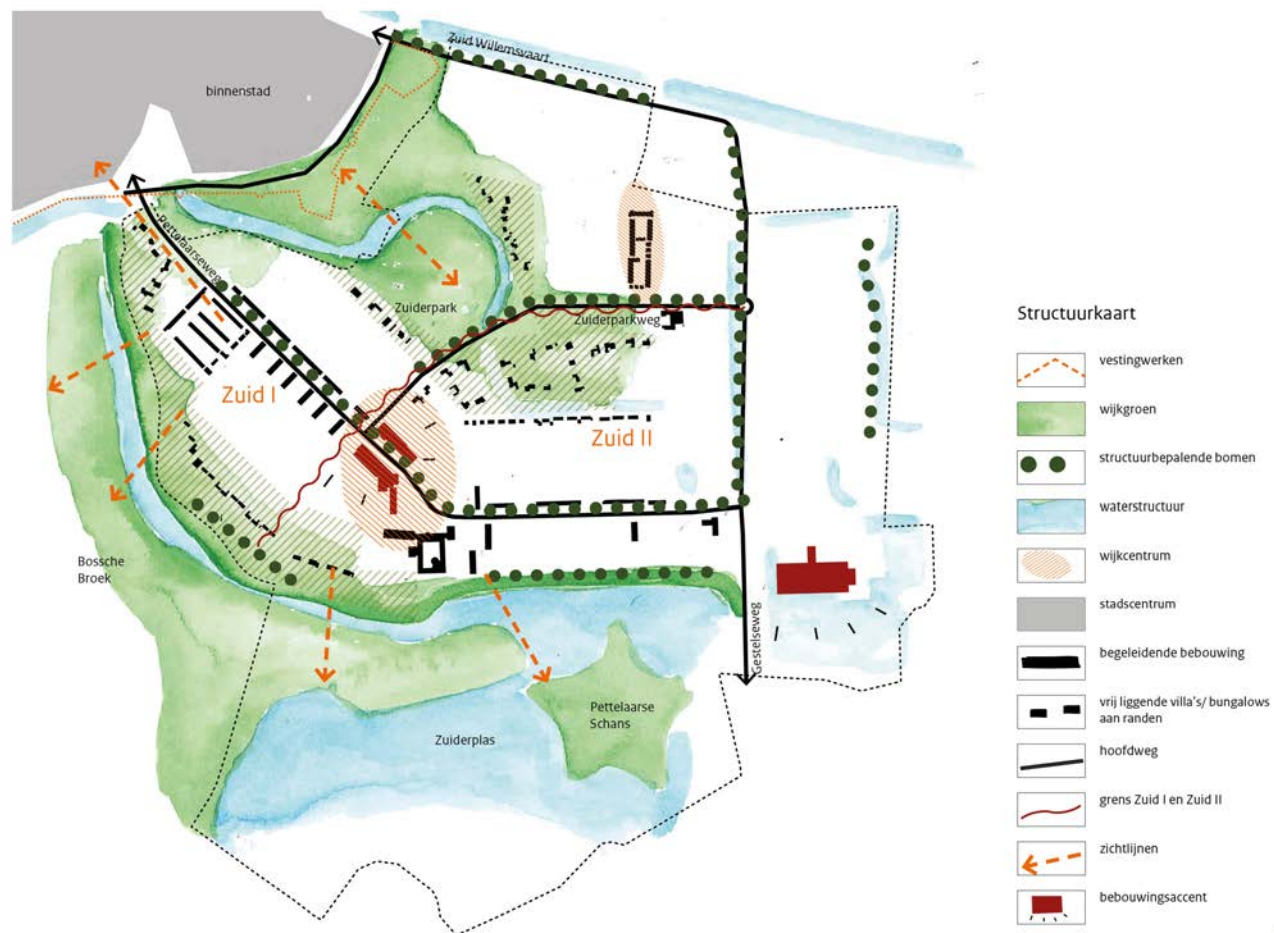
In 1999 is het Zuiderpark gereconstrueerd en opgeknapt, onder andere om het beter te laten aansluiten op de stadswallen.

Stedenbouwkundige opzet

Hoewel de oorspronkelijke opzet van twee parochies in de definitieve uitwerking werd verlaten, is de wijkgedachte onmiskenbaar aanwezig. De wijk is hiërarchisch opgebouwd langs de drie belangrijkste verkeersassen van de wijk: de Pettelaarseweg, de Gestelseweg en de Zuiderparkweg, waar ook de voorzieningen zich concentreren. Deze bevinden zich in Zuid I bij de knik in de Pettelaarseweg, die door de toevoeging van twee hoge woontorens nog nadrukkelijker het centrum van de wijk is geworden, en in Zuid II aan de Zuiderparkweg ter hoogte van de Erasmusstraat. Hier staan onder andere de Sint-Lucaskerk en het naoorlogse winkelcentrum, de Zuiderpassage. Deze laatste heeft haar centrale functie in de wijk verloren met de komst van het winkelcentrum aan de Pettelaarseweg.

De hiërarchie in de wijk wordt ondersteund door de strategische inzet van groen en de hoogteverschillen die zijn aangebracht in de bebouwing. De hoofdwegen worden begeleid door bomen, en de Pettelaarseweg bovendien door (middel)hoogbouw.

Aan weerszijden van de hoofdwegen liggen kleinere woonbuurten aan woonstraten en rondom (semi-)openbare ruimtes. Ten zuiden van de Gestelse Buurt markeert het hoge Provinciehuis (1963-1971) van architect Maaskant de grens van De Pettelaar én de stad.

Het moderne stedenbouwkundig plan heeft geresulteerd in een ruim opgezette wijk, één van de kernkwaliteiten van De Pettelaar. Door de geknikte hoofdstraten, de zorgvuldige situering en groepering van bebouwing en de inpassing van zichtlijnen ontstaat een wereld aan dynamisch, wisselende perspectieven binnen de wijk én naar het buitengebied.

Infrastructuur

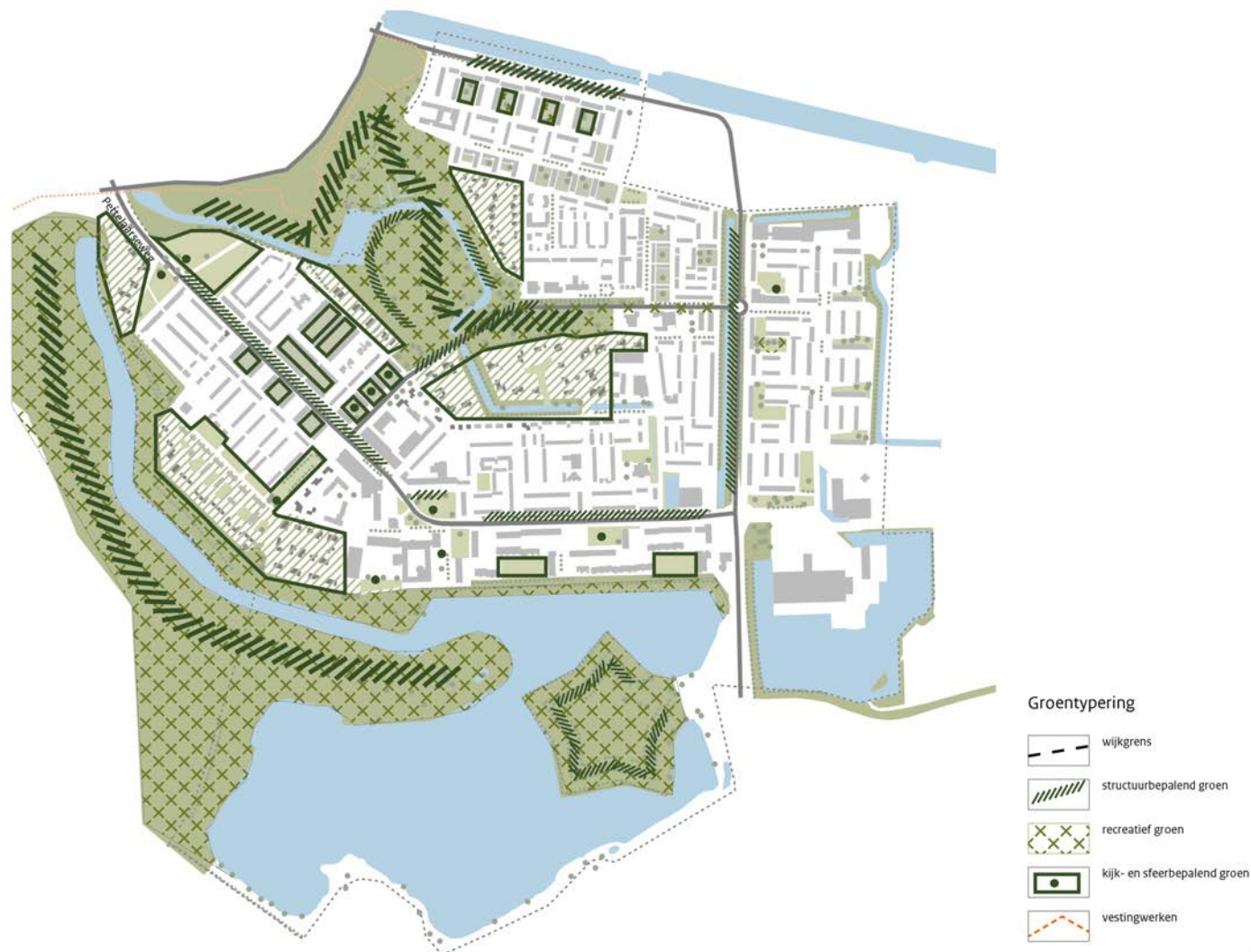
De Pettelaar heeft een orthogonale wegenstructuur met lange, doorgaande wijkstraten en kortere verbindingstraten. De Pettelaarseweg en de Zuiderparkweg zijn belangrijke en ruimtelijk structurerende ontsluitingswegen. De Pettelaarseweg verbindt het historische centrum van de stad met het zuidwestelijke deel van De Pettelaar. Het brede profiel met hoofdrijbaan, ventwegen, trottoirs en groenstroken, geaccentueerd door hogere wandbebouwing en laanbeplanting geeft de laan een stedelijk karakter en draagt bij aan de ruime opzet van de wijk.

De Zuiderparkweg is eveneens een ruime laan met aan weerszijden veel groen. De weg functioneert als groene verbinding tussen diverse buurten, kerkgebouwen, scholen en winkels. De Zuid-Willemsvaart vormt op stadsniveau een duidelijke barrière tussen Zuid en het noordelijke deel van de stad. Ook de vaarten en aftakkingen hiervan, die de wijk in gaan, worden begeleid door veel groen. De Gestelseweg ontsluit het noordoostelijke deel van De Pettelaar en verbindt de stad met de A2.

Groenstructuur

Het groen in De Pettelaar is van groot naar klein opgezet als een samenhangend en gevarieerd systeem. De Pettelaarse Schans en het Bossche Broek zijn landschappelijke elementen met een hoge recreatieve waarde die op stadsniveau een structurerende functie hebben. Vanuit het zuidwestelijke deel van de wijk zijn verschillende door- en uitzichten op het lager gelegen natuurgebied gecreëerd. Deze zichtlijnen spelen een belangrijke rol in de ruimtelijke beleving van dit gedeelte van de wijk. De relatie met het Bossche Broek wordt bovendien versterkt door de groene zoom langs dit deel van de wijk en de aflopende hoogte van de bebouwing aan deze zijde. Op eenzelfde manier functioneren de villawijkjes met 'groene vloer' rondom het Zuiderpark, die het parkgroen verder de wijk in laten lopen. Door het vele omringende groen maakt de vrijstaande bebouwing onderdeel uit van het park. De vele, kleinere buurtparken, plantsoenen, solitaire bomen, privétuinen en collectieve buitenruimtes tussen de woonblokken versterken deze indruk en dragen bij aan de identiteit en sfeer van de verschillende subbuurten. Het open en groene karakter van de wijk zorgt samen met het omringende landschap voor een weidse en ruime indruk. Een kwaliteit die nog altijd in grote mate de ruimtelijke identiteit en waarde van de wijk bepaalt. Ook andere structurerende elementen, zoals de laanbeplanting langs de hoofdwegen, zorgen voor een fijnmazige vertakking van het groen door de wijk. Daarnaast accentueren de bomen langs de Gestelseweg en de Pettelaarseweg de ontsluitingsfunctie van deze wegen. De brede Zuiderparkweg verbindt als parkway het park, het groene Zuiderplein en de villawijk. Ook de verschillende waterstructuren zijn aan weerszijden voorzien van groen: de Van Veldekekade langs de Zuid-Willemsvaart en ook de singel langs de Gestelseweg vormen belangrijke groene elementen.

De Pettelaarseweg. Foto: Nadine van den Berg.

Zuiderpark

Het Zuiderpark werd in 1958 gerealiseerd als volkspark en sluit aan bij het groen van de stadswallen van de historische binnenstad. De grote centrale open ruimte werd omzoomd door een wandelpad en een rand van beplanting. In het noordoosten ligt een opvallende populierencirkel. Met de herinrichting eind jaren negentig is deze hoofdopzet weer goeddeels hersteld.

Het park vormt als groene long een belangrijk verbindend onderdeel binnen De Pettelaar. Via diverse aansluitende groenelementen rolt het park zich uit als een 'groene vloer' over de wijk.

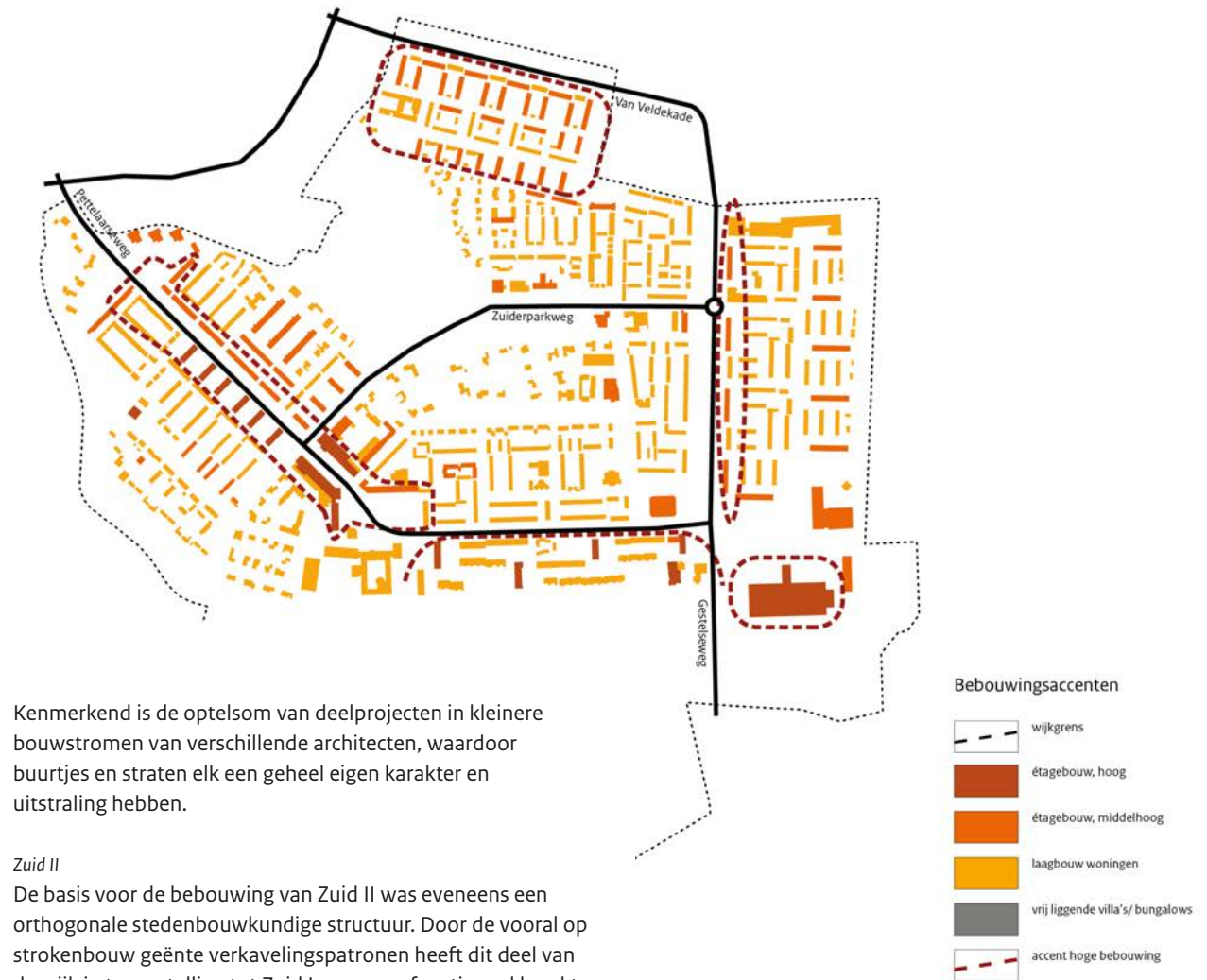
Bebouwing en verkavelingsstructuur

In De Pettelaar zijn 3500 woningen gebouwd bedoeld voor mensen uit alle lagen van de samenleving en voor alle leeftijden, zodat men 'van de wieg tot het graf' in de wijk terecht zou kunnen. Wel kreeg De Pettelaar een relatief groot aandeel woningen voor de beter gesitueerden, een bijzonder kenmerk dat bepalend is voor de kwaliteit van de wijk.

Omdat de wijk in twee fasen tot stand kwam, is een duidelijk onderscheid te maken tussen het gedeelte ten noorden van de Zuiderparkweg [Zuid I], dat vanaf de vroege jaren vijftig werd ontwikkeld, en het wijkgedeelte ten zuiden daarvan [Zuid II], dat voor een belangrijk deel tussen 1960 en 1975 gereed kwam.

Zuid I

Zuid I heeft een, voor de vroeg naoorlogse stedenbouw, markante ruime opzet met een grotendeels orthogonaal stratenplan en een invulling van halfopen en open verkavelingen en bebouwing uitgevoerd in karakteristieke Bossche en Delftse Schoolstijl. Kenmerkend is de traditionele stadstraat met een bebouwingstypologie die consequent straatgericht is. In Zuid I zijn relatief veel gestapelde woningen gerealiseerd [vier tot zes lagen] en daarnaast veel geschakelde eengezinswoningen. In dit deel liggen ook de vrijstaande woningen.

Kenmerkend is de optelsom van deelprojecten in kleinere bouwstromen van verschillende architecten, waardoor buurtjes en straten elk een geheel eigen karakter en uitstraling hebben.

Zuid II

De basis voor de bebouwing van Zuid II was eveneens een orthogonale stedenbouwkundige structuur. Door de vooral op strokenbouw geënte verkavelingspatronen heeft dit deel van de wijk in tegenstelling tot Zuid I een meer functioneel karakter met minder variatie in woningtypologieën. Kenmerkend zijn de grotere bouwstromen met een meer uniforme architectuur en een herhaling van identieke stempels in de verkaveling.

Bijzondere karakteristieken

Herkenbare buurten, herkenbare architectuur in Bossche Schoolstijl

Het karakter van De Pettelaar wordt bepaald door de zorgvuldige stedenbouwkundige en architectonische compositie van de wijk en de zorg en aandacht die in het plan zijn besteed aan de openbare ruimte.

De ruimtelijke geleding is niet primair ontstaan door de repetitie van bouwblokken, maar door de hiërarchisch opgebouwde structuur van de openbare ruimte. Deze structuur is deels gebaseerd op de bestaande landschappelijke en geomorfologische ondergrond. Daarbij zette Verhagen ontwerpmiddelen in als ritmering, geaccentueerde hoekverdraaiingen en contrasten tussen gesloten en open plekken. Een andere kernkwaliteit die in grote mate bijdraagt aan de waardering van de wijk is de rijke architectuur en de sterke vormverwantschap en de detaillering van verschillende bebouwingsclusters in overwegend Bossche en Delftse Schoolstijl. Zo is in De Pettelaar een afwisselend en rijk straatbeeld ontstaan met een grote variatie in straatprofielen, hoven, poorten en invulling van [semi-]openbaar groen, waarbij de eenheid in architectuur en bouwhoogte zorgen voor samenhangende, herkenbare buurtjes die onderling variëren van karakter en leefmilieu. De opvallendste worden hieronder genoemd:

Bossche School

De Pettelaar geldt als staalkaart van het vroeg-naoorlogse bouwen in Den Bosch. De architectonische diversiteit in de wijk kenmerkt het werk van Verhagen: stedenbouw mag zich niet laten gijzelen door architectuurstromingen. Maar het meest opvallende is de Bossche Schoolstijl waarvan Dom Hans van der Laan, samen met zijn broer Nico, de grondlegger was.

Bij deze vroeg-naoorlogse (kerkelijke) architectuurstroming draait alles om verhoudingen; ontwerpen zijn gebaseerd op het 'plastisch getal', de derde macht van de gulden snede. De verschillende onderdelen van een gebouw werden via een stelsel van verhoudingen op elkaar afgestemd. De architectuurstroming kenmerkt zich door soberheid en de afwezigheid van versieringen en het gebruik van in Nederland beschikbare, traditionele materialen, zoals baksteen, beton, hout en keramische dakpannen. Alhoewel ornamenten nauwelijks worden toegepast, is de detaillering van raampartijen, daklijsten en erkers geraffineerd. Gevellijsten, timpanen en [doorlopende] lateien, afkomstig uit de klassieke bouwkunst, behoren tot de karakteristieke vormtaal van de Bossche School.

Delftse School

De al voor de oorlog door M.J. Granpré Molière ontwikkelde Delftse School legt de nadruk op een ambachtelijke vormtaal. Vooral de traditionele Nederlandse architectuur vormde voor de Delftenaar een belangrijke inspiratiebron, met het accent op bakstenen gevels en zadeldaken met keramische pannendaken. Door het ambachtelijke metselwerk en de tamelijk traditionele en klassieke vormtaal vloeien de Bossche en Delftse School in veel naoorlogse ontwerpen naadloos in elkaar over.

Woningen aan de Arezzoweg in Zuidl uitgeoerd in de Bossche Schoolstijl. Foto: Nadine van den Berg.

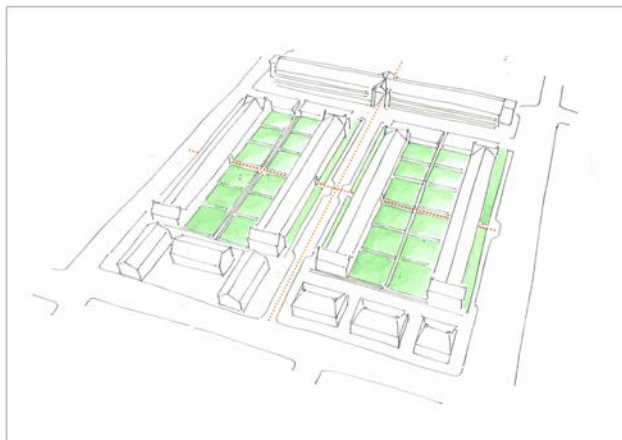
A en B: vrijstaande bebouwing in en aan het groen

Aan de randen van het Bossche Broek en het Zuiderpark liggen vrijstaande villa's en bungalows; in architectonisch opzicht experimentele, modernistische objecten afgewisseld met meer traditionele woningen, omringd door royale tuinen die het groen van het Bossche Broek de wijk in trekken.

C: rondom de Pettelaarseweg

Met haar asymmetrische, brede profiel en rijen monumentale platanen vormt de Pettelaarseweg de ruggengraat van de wijk die de verbinding met het stadscentrum tot een dynamische beleving maakt. Dit asymmetrische beeld ontstaat niet alleen door het laanprofiel, maar ook door verschillen in de architectuur. De noordoostzijde is een vrij strenge, lange wand met sobere etagebouwblokken ontworpen door N. van der Laan. Aan de overzijde zijn haaks op en evenwijdig aan de Pettelaarseweg gestapelde woningblokken geplaatst die als poortgebouwen functioneren.

Achter deze bebouwing liggen aan weerszijden de door laagbouw gedomineerde, intiemere woonbuurten. Deze hebben een rastervormig stratenplan met rijen eengezinswoningen uitgevoerd in specifieke Bossche Schoolarchitectuur, soms in open hofverkevelingen, met drie- of vierzijdige bebouwing rond een gemeenschappelijke tuin, vaak met rooilijnverspringingen en poorten waarmee een duidelijk 'binnen' en 'buiten' is gecreëerd. De woningen kennen een heel geraffineerde detaillering: de diepliggende raampartijen en natuurstenen banden in het gevelvlak zijn kenmerkend. Dit geldt ook voor de zorgvuldig gedetailleerde erkers, daklijsten en timpanen. De woningen die hier staan zijn van W.A.J. Hansen en W.J.J. Croonen.

Vogelvlucht

Sfeerfoto

- Eén van de hoven met kleinschalige bebouwing ten zuiden van de Pettelaarseweg rondom de Hertog Janstraat. Verschillende poorten - veel toegepast door de architecten van de Bossche School - ontsluiten een intieme wereld.
 - De woningen zijn met hun voorzijde op de straat georiënteerd. Erachter liggen privétuinen die worden ontsloten door poortjes en voetpaden
- Foto: Nadine van den Berg.

Aan de overzijde liggen achter de etagebouw de neoklassieke woonblokken van architect J. Bedaux, met een mix van appartementen en duplexwoningen, en aansluitend een seriële compositie van modernistische appartementen van de Rotterdamse architect Herman Kraaijvanger.

D: Pettelaarse Poort

Afwijkende bebouwing is met name rondom de Pettelaarseweg te vinden. Aan weerszijden van de knik in de weg staan enkele grotere bouwblokken zoals het in Bossche Schoolstijl uitgevoerde Sint-Janslyceum aan het Sweelinckplein [1961-1963], de daartegenover liggende hoogbouw van zorginstelling De Zuiderschans en het winkelcentrum de Pettelaarse Poort. Ze markeren het verloop van de Pettelaarseweg en betekenden een schaa sprong voor de gebouwde omgeving.

E: Bazeldonk I

In het noordelijke deel van Zuid I, Bazeldonk, is gestapelde bebouwing afgewisseld met eengezinswoningen. De bouwblokken – veelal niet hoger dan vier lagen – zijn vaak in hofvorm rond [publiek toegankelijke] collectieve buitenruimtes gesitueerd. Ook hier spelen de verhoudingen tussen bebouwd en onbebouwd een belangrijke rol in de belevingswaarde van het straatbeeld.

Deze buurt werd als één van de eerste van Zuid I gerealiseerd.

F: Bazeldonk II

Ook Bazeldonk II is tamelijk vroeg gerealiseerd. In dit deel ligt het tweede winkelcentrum van de wijk, de vroeg-naoorlogse Zuiderpassage: een bijzonder, naar binnen gekeerd winkelcentrum in hofvorm, met een poortgebouw en woningen boven de winkels van F.G.P.M. Grips. Ook liggen in dit deel de bejaardenwoningen, gegroepeerd rondom collectief groen.

Vogelvlucht

Sfeerfoto

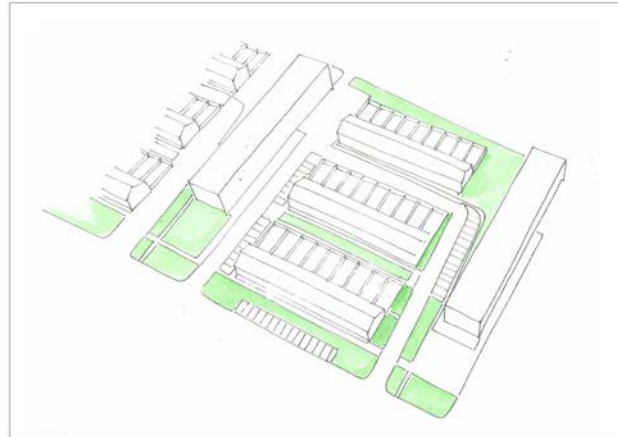
Half open hoven in Bazeldonk I aan de Hadewychstraat in sobere Bossche Schoolstijl met een stedelijk karakter. Bouwblokken van vier hoog staan gegroepeerd rondom publiek toegankelijke, collectieve buitenruimtes.

Foto: Nadine van den Berg.

G: Gestelse Buurt

De buurt ten oosten van de Gestelseweg kent een andere stedenbouwkundige verkaveling dan de andere delen: een compositie van sobere rijbebouwing en portieketageflats wordt verschillende malen in de buurt herhaald. De Gestelse Buurt is één van de eerste woningbouwprojecten in Den Bosch die gebouwd is met geïndustrialiseerde bouwmethodes. De rationele architectuur van de bebouwing is sober, gericht op een snelle productie. Kenmerkend is de horizontale geleiding en eenvoudige opzet van het gevelvlak dat bij elke woning is herhaald. De Gestelse Buurt heeft hierdoor een formeel en grootschalig, maar tegelijkertijd overzichtelijk en rustig karakter.

De portieketageflats worden aan de voorzijde en op de kopse kanten, omgeven door openbare groenstroken ingevuld met gras of rozenstruiken.

Vogelvlucht

I: Zuidrand aan Zuiderplas

Ten zuiden van de Pettelaarseweg, aan de Zuiderplas, liggen rijtjes drive-in-woningen. Een reeks woonflats functioneert als afbakening van de stadsrand. De bebouwing in deze buurt van Zuid II kwam als laatste tot stand.

Zorgvuldige aanhechting aan de historische binnenstad

Plan Zuid/De Pettelaar is exemplarisch voor de ontwerpen van Verhagen die de wijk entte op de aanwezige landschappelijke en cultuurhistorische structuren, een belangrijke kernkwaliteit van de wijk. Relicten zijn in het ontwerp van de wijk extra aangezet. De Pettelaarse Schans is opnieuw vormgegeven en ingepast in de Zuiderplas; het groen van de stadswallen is vergroot met het Zuiderpark; de oude Pettelaarseweg verbindt de wijk met het historische centrum en in de woonbuurt ten zuidwesten van de binnenstad bieden poortjes en kleine doorkijkjes zicht op het historische centrum.

Sfeerfoto

Stedenbouwkundige stempels in de Gestelse Buurt waarbij een compositie van sobere rijbebouwing en portieketageflats is herhaald.

Aanhechting historische binnenstad:
Pettelaarseweg

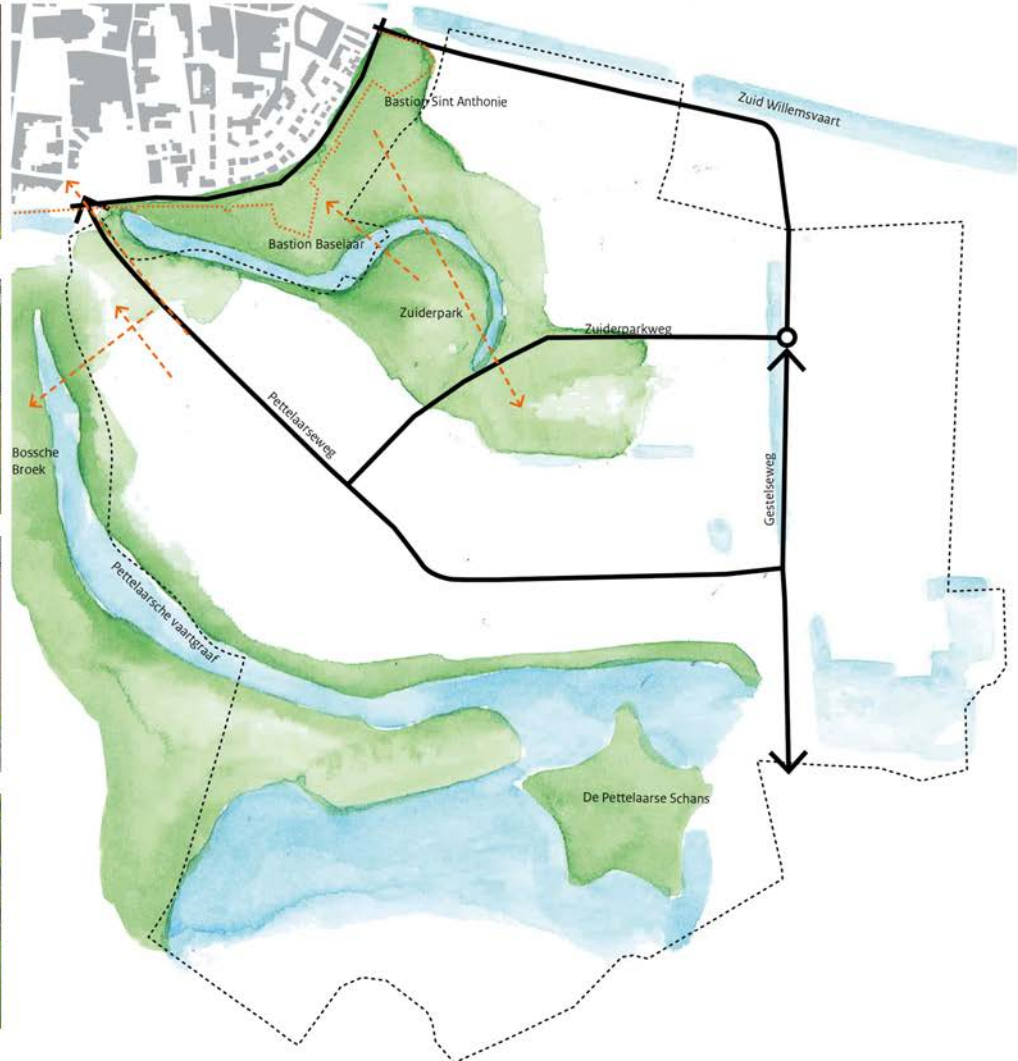
Zicht vanuit Zuiderpark op vestingwerken

Zicht via poortjes op het groen

Zicht via de Hertog Hendriksingel op
het Bossche Broek

- Het Zuiderpark sluit aan op de binnenstad waardoor de restanten van de vestingwerken [bastion Baselaar en Sint Anthonie] zichtbaar zijn.
- Gesteuurde zichten in het groot [op het Bossche Broek en de Pettelaarse Schans] en in het klein [via poortjes op de historische binnenstad en op het groen].
- Belangrijke verbindende rol voor de historische Pettelaarseweg.
- Doorgetrokken groen: ruimte rondom het bastion is in de oorspronkelijke opzet leeggelaten.

Aanhechting binnenstad

- wijkgrens
- hoofdwegen
- historische waterstructuur
- vestingwerken en voormalig fort
- verbinding stad met landschap
- zichtlijnen

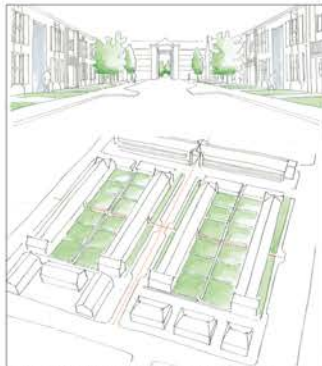
Kernkwaliteitenkaart

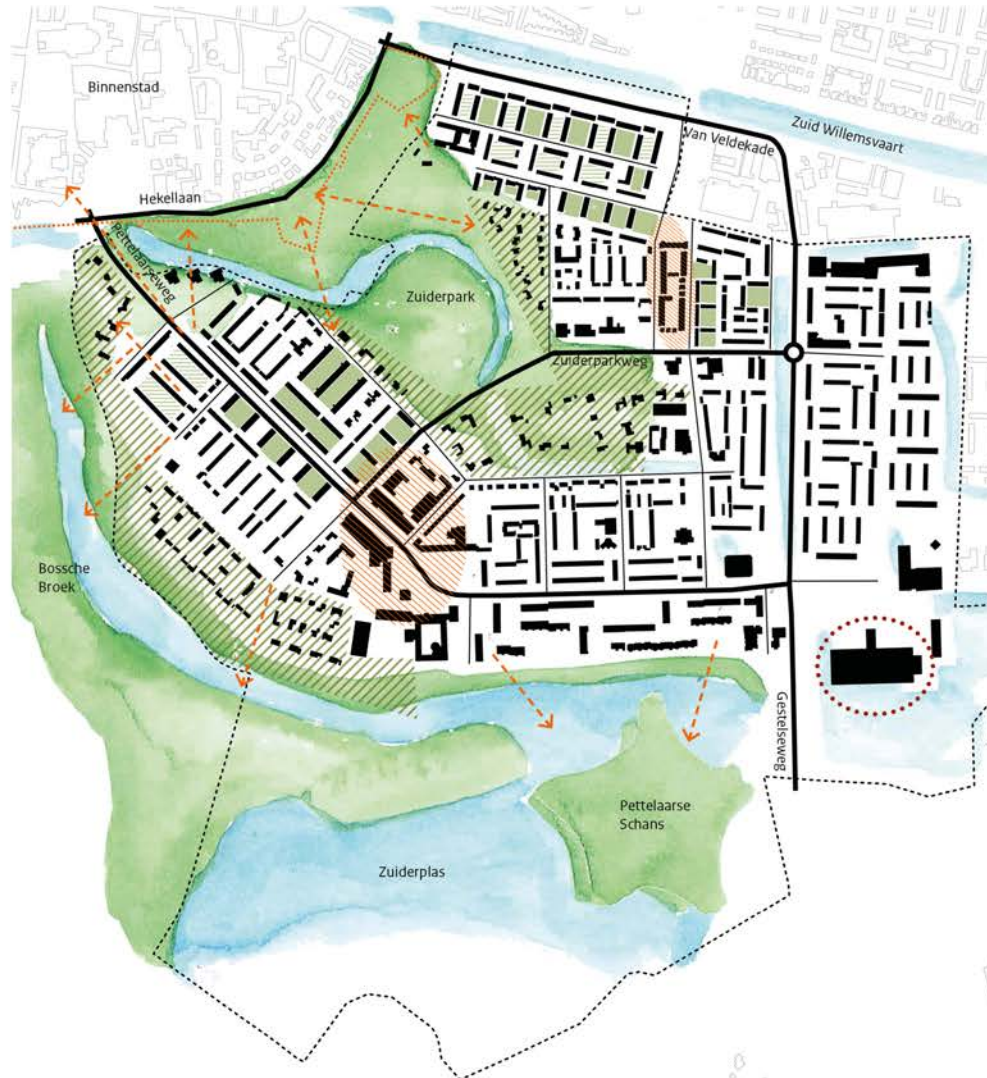
Doorgetrokken groen en zorgvuldige aanhechting aan binnenstad

Traditionele architectuur: Bossche School

Herkenbare buurtjes worden hier en daar ontsloten door poorten

- #1 ruim opgezette middenstandswijk met zorgvuldige aanhechting aan de historische binnenstad
- #2 modern stedenbouwkundig plan met traditionele architectuur (Bossche School)
- #3 rijkere architectuur in diverse woningtypen met bijzondere detaillering

- wijkgrens
- bebouwing
- vestingwerken
- bebouwing omgeving
- wijkcentrum
- hoogteaccent
- zichtlijn
- hoofdweg
- secundaire weg
- grootschalig groen
- groene vloer
- laanbomen
- collectief semi-openbaar groen
- hofstructuur met privétuinen

Begrippenlijst

Bouwkunde

Woning typologieën:

Drive-in-woning

Bij een drive-in-woning bevindt zich op de begane grond of op -1 een afgesloten garage. Het woongedeelte is op de eerste verdieping gelegen.

Duplexwoningen

Duplexwoningen zijn eengezinshuizen die gesplitst zijn in twee woonlagen om ruimte te bieden voor twee gezinnen. Deze woningen werden na de oorlog gebouwd met de bedoeling om er na de woningnood weer één ruime woning van te maken. De woningnood hield langer aan en bovendien bleek het ombouwen duurder dan gedacht, waardoor dit weinig of pas veel later is gedaan.

Maisonnettes

Maisonnettes zijn woningen in een groter gebouw, zoals een flat of appartementencomplex, met meerdere verdiepingen per woning. Ook dit was in die tijd in de Nederlandse woningbouw een nieuw type.

Woonensemble

(vaste) Compositie van verschillende losstaande wooneenheden

Systeembouw

De term systeembouw heeft betrekking op meerdere vormen van industrieel bouwen:

stapelbouw - het stapelen van muren met (steeds grotere) lichte betonnen elementen. Deze worden meestal bekleed met baksteen.

montagebouw - bouwen met geprefabriceerde onderdelen, zoals kozijnen, kastwanden, maar ook complete puien en badkamers. Later werden ook fabrieken op de bouwplaatsen zelf gebouwd voor met name grote elementenbouw, zoals wanden en vloeren.

gietbouw - (dragende) wanden en vloeren worden op de plek zelf gegoten in tijdelijke of blijvende bekisting. Ook nu nog is systeembouw meestal een combinatie van gietbouw en montagebouw.

skeletbouw - opbouw van geprefabriceerde kolommen en liggers. Deze worden aan de buitenzijde bekleed.

Stromingen

Bossche School

Begin jaren vijftig kwam de benaming 'Bossche School' voor het eerst in zwang. Het betrof een postacademische architectuuropleiding in Den Bosch, die haar oorsprong vond in de naoorlogse opgave van de kerkenbouw. Bij deze vroeg naoorlogse architectuurstroming, waarvan Dom Hans van der Laan, samen met zijn broer Nico de grondlegger was, draaide alles om verhoudingen. De ontwerpen zijn gebaseerd op het 'Plastisch Getal', de derde macht van de gulden snede. De verschillende onderdelen van een gebouw werden via een stelsel van verhoudingen op elkaar afgestemd. In hun zoektocht naar deze essentie van de architectuur bestudeerden de cursisten historische religieuze bouwwerken. De stijlkenmerken daarvan klonken nog jaren door in het werk van Bossche Schoolarchitecten.

De architectuurstroming kenmerkt zich door soberheid en de afwezigheid van versieringen en het gebruik van in Nederland beschikbare, traditionele, materialen, zoals baksteen, beton, hout en keramische dakpannen. Alhoewel ornamenten

nauwelijks worden toegepast, is de detaillering van raampartijen, daklijsten en erkers geraffineerd. Gevellijsten, timpanen en [doorlopende] lateien, afkomstig uit de klassieke bouwkunst, behoren tot de karakteristieke vormtaal van de vroege Bossche School. Met het ambachtelijk metselwerk en de tamelijk traditionele en klassieke vormtaal vloeien de Bossche en Delftse School in veel naoorlogse ontwerpen naadloos in elkaar over.

Delftse School

De Delftse School is een traditionalistische architectuurbeweging die in de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond en voortduurde tot halverwege de jaren vijftig. De Delftse School werd geïnspireerd en aangevoerd door Marinus Jan Granpré Molière, architect en docent aan de Technische Hogeschool van Delft. Hij had een levensbeschouwelijke visie op het bouwen waarin 'eeuwige waarden' centraal stonden: gericht op een herleving van historische betekenissen, vormen en materialen. De architectuurstroming legt de nadruk op een ambachtelijke vormtaal, met het accent op bakstenen gevels en zadeldaken met keramische pannendaken.

De Delftse School wordt dikwijls beschouwd als de conservatieve tegenhanger van de modernistische architectuur van het Nieuwe Bouwen en de ornamentele bouwkunst van de Amsterdamse School, twee dominante richtingen in de Nederlandse architectuur tijdens het interbellum. Granpré Molière beschouwde het Nieuwe Bouwen als 'onbesuisd,' terwijl hij de Amsterdamse School te 'wulps' vond. Bouwkunst moest volgens hem 'nederig en zelf vergetend' zijn.

Modernisme / Het Nieuwe Bouwen / Functionalisme

Onder modernisme wordt de fundamenteel nieuwe architectuurstroming die begin 20e eeuw ontstond verstaan, in Nederland bekend onder de naam *het Nieuwe Bouwen* [of Nieuwe Zakelijkheid en Functionalisme]. De 'modernen' bepleitten een

rationele architectuur met een vormentaal die ‘berust op het begrip van constructie’. De architectuur van het Nieuwe Bouwen kenmerkte zich door rechte lijnen, geometrische en abstracte vormen, lichte constructies van staal en beton, grote ramen, een vrije gevelindeling en een open plattegrond. De binnen- en buitenruimtes werden met elkaar verbonden, waardoor licht, lucht en ruimte werd gecreëerd. De gevels werden vaak wit gepleisterd. In de stedenbouw richt het modernisme zich meer op de wetenschappelijke onderbouwing van de inrichting op basis van onderzoek naar de verhouding van de verschillende functies en de samenstelling van de bewonersgroepen. Het programma voor de wijk is richtinggevend voor de ordening en het ontwerp. Dit betekent ook een grotere zelfstandigheid van het ontwerp ten opzichte van de bestaande stad.

Het Nieuwe Bouwen was in grote mate een sociaal geëngageerde beweging geïnspireerd door het socialisme. Net als in Duitsland, hadden De 8 [Amsterdam] en De Opbouw [Rotterdam] grote interesse in het vraagstuk van de sociale woningbouw: wat is de beste manier om de lage klasse onder goede omstandigheden te huisvesten?

In deze periode kwam ook de planologie de voornamelijk op onderzoek gerichte stedenbouwkunde binnen. Traditioneel was de stedenbouwkunde gericht op vorm, vanaf het modernisme werd functie en de ordening van de functies binnen een wijk een factor binnen de stedenbouw.

CIAM - Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, opgericht in 1928 als overlegorgaan voor modernistische architecten met een serie spraakmakende internationale conferenties over moderne architectuur en stedenbouw. Het diende als instrument om een nieuwe manier van wonen en bouwen te stimuleren. De Amsterdamse De 8 en de Rotterdamse Opbouw vormden samen de Nederlandse CIAM-groep. In 1960 was de laatste CIAM bijeenkomst.

Traditionalisme

Het begrip traditionalisme verwijst naar het doelbewust teruggrijpen op tradities bij het bouwen wat betreft vorm, maar ook wat betreft constructie en functie.

In Nederland ging de baksteenarchitectuur van de jaren twintig in de vorm van het traditionalisme na 1945 door, naast het opkomende modernisme. De baksteenbouw was nu niet langer modern expressionistisch, maar juist behoudend en gebaseerd op de nationale bouwtraditie van sobere baksteengevels met een vlakke en symmetrische opzet. Het traditionalisme kijkt eerder naar regionale dan naar nationale of internationale stijlen en gaat uit van architectuur die het vlak benadrukt. Kenmerkend voor het naoorlogse traditionalisme zijn de toepassing van vertrouwde gebouwtypologieën, archetypische bouwvormen, bemiddelende overgangsmotieven, introverte beslotenheid, ambachtelijke bouwtechnieken, hiërarchische gevelcomposities waarin de achterliggende functies afleesbaar zijn, hellende daken, markante schoorstenen en de voorliefde voor de materialen baksteen, hout, smeedijzer en natuursteen. In de stedenbouw komt het traditionalisme tot uiting in het begrip harmonie en de esthetische ontwerpprincipes van morfologische en visuele samenhang en afwisseling van beslotenheid en openheid. De nadruk ligt meer op het stratenplan dan in het vormgeven van de ruimte op een groter schaalniveau. Ook richt het ontwerp zich op continuïteit en op harmonie met de bestaande context.

Stedenbouwkunde

Bouwblok

Een bouwperceel dat de volledige ruimte inneemt tussen vier straten.

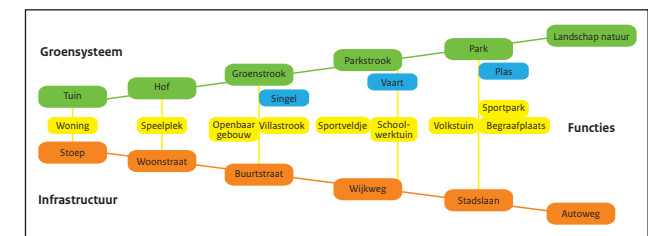
Core

In 1951 werd op de achtste editie van het CIAM-congres het functionalistische ideeëngoed uit de vooroorlogse periode van CIAM 'gehumaniseerd'. De menselijke maat werd uitgangspunt. Vanaf dat moment sprak men van 'de core', wat staat voor de materiële uitdrukking van het gemeenschapsgevoel. Het stond voor ontmoeting en wederzijdse betrekking. Dit kon ruim worden opgevat, van plein en winkelcentrum tot park.

Cul-de-sac-ontsluiting

Doodlopende weg, alleen bedoeld voor bestemmingsverkeer om woongebieden verkeersluw te houden.

Hiërarchie

Bron: Y. Feddes [2011], *De groene kracht*

Hofvorm

Verkaveling waarbij verschillende, los van elkaar staande, wooneenheden op zo'n manier zijn gegroepeerd dat ze een hof formeren: een al dan niet openbare, centrale ruimte, meestal

met groene invulling soms ook liep een weg door de hof of waren er parkeerplaatsen gerealiseerd in de centrale ruimte. Een in Amsterdam ontwikkeld naoorlogs verkavelingstype met een minder statische compositie dan voorheen en een gunstig aantal woningen per hectare.

Molenwiekverkaveling

Compositie waarbij de voorkant en de kopse kant van een flat of strook elkaar afwisselen aan de straatkant. Het is een speelsere compositie dan een hofverkaveling en is daar vaak een verschuiving van.

Stempelbouw

Stempelbouw (ook wel stempelverkaveling) is een verkavelingsprincipe dat in Nederland veel is toegepast in de wederopbouwperiode. Bij stempelbouw bestaat een wijk uit een zich herhalend patroon van (kleine) woonensembles. Deze groepering wordt ook wel de stempel genoemd. Deze stempels zijn grotendeels identiek en hebben ook dezelfde oriëntatie, maar zijn vaak verschoven ten opzichte van elkaar of gespiegeld.

De herhaalbare eenheid kreeg de scheldnaam 'stempel' opgeplakt toen deze evolueerde naar een gestandaardiseerde variant.

Strokenbouw

Strokenbouw is een stedenbouwkundig verkavelingsprincipe, waarbij de bebouwing in parallelle, vrijstaande rijen is geordend, zoveel mogelijk georiënteerd op de zon. De woningen zijn vaak niet gekoppeld aan straten, maar staan hier 'los' van. Vaak wordt de bebouwing ontsloten door woonpaden aan de noordkant.

Tuinstadmodel

Concept geïntroduceerd in 1898 door sociaal hervormer Ebenezer Howard dat op verschillende plekken navolging kreeg. Het tuinstadmodel beloofde in zowel sociaal als ruimtelijk opzicht een oplossing te bieden voor de industriële samenleving. Het is als het ware de voorloper van de wijkgedachte. Nieuwe steden ontstonden op het platteland in de buurt van industrie en werden van fabrieken gescheiden door een groenzone, bedoeld voor recreatie en ontspanning. De stad werd niet langer gezien als een gesloten geheel, maar als plek waar groen vanuit het omringende landschap tot diep in de stad doordrong. Het landschap lag niet langer aan de rand van de stad, maar kwam in de stad zelf te liggen om daar lucht en ontspanning te bieden aan bewoners.

Wijkgedachte/Parochiewijk

De naoorlogse stedenbouw uit de wederopbouwperiode is sterk gebaseerd op de wijkgedachte en werd als denkbeeld voor het eerst bekend door het boek *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (1946). De begrip kan gedefinieerd worden als: het stichten van een complete, stedelijke gemeenschap van beperktere omvang, in een ruimtelijk vormgegeven geheel van stedelijke functies. De ruimtelijke en sociale oorsprong ligt in de Angelsaksische begrippen *neighbourhood unit* en *de garden city*. Zowel de ruimtelijke als de sociologische kant kende een hiërarchische structuur: woning – buurt – wijk – stadsdeel – stad, met het gezin als hoeksteen van de samenleving. In Nederland is de wijkgedachte sterk verbonden met het fenomeen 'de maakbaarheid van de samenleving' en de begrippen licht, lucht en ruimte. De grootte van de wijk was gebaseerd op het aantal inwoners en de hoeveelheid woningen en voorzieningen, zoals winkels, scholen, kerken, medische faciliteiten en sport en recreatievoorzieningen, daarvoor nodig waren. In plaats van vooroorlogse gesloten bouwblokken,

gelegen aan -soms benauwde- straten, waren de woningen en de overige gebouwen meestal gegroepeerd in open bebouwing en gelegen in ruim bemeten groen.

De parochiewijk (echelon paroissial) is een sociaal-ruimtelijk stedenbouwkundig model dat in naoorlogs katholiek zuidelijk Nederland voorop stond. Hierbij kreeg de kerk een prominente positie midden in de wijk toebedeeld, als belangrijkste baken. De wijkgrootte was afgestemd op de gemiddelde omvang van een parochie. In de parochiewijk stond het wonen en het gezinsleven centraal. Het idee was om in de snel veranderende wereld het overzicht te blijven houden en geborgenheid te creëren.

Wooneenheid

In Ommoord staat de wooneenheid gelijk aan een flatgebouw. De term 'wooneenheid' is gebaseerd op het ordeningsprincipe dat de Franse stedenbouwers aanduiden met de term 'echelon domestique' (50 tot 150 gezinnen). De bouwsteen van een woonwijk was een groep huizenrijen of 'wooneenheden'. Alle rijen in deze wooneenheid hadden een gelijke oriëntering, gericht op ideale bezonning. Verder werd gesteld dat deze rijen konden worden ingevuld met eengezinswoningen, etagewoningen of een combinatie van beide.

Bron: Architectenweb.nl | Blom, A., B. Jansen, M. van der Heide [2004], *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken* | RCE [2004], *Monumenten van de prille welvaartsstaat* | Haan, H. de, I. Haagsma [1996], *Plastisch lexicon: een beknopte encyclopedie van de 'Bossche School'*

Geraadpleegde literatuur

Blom, A. [2013], *Atlas van de wederopbouw in Nederland 1940-1965 - Ontwerpen aan stad en land*
Blom, A., B. Jansen, M. van der Heide [2004], *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*
Gemeente Den Bosch [2013], *Gemeentelijk beschermd stadsgezicht 's-Hertogenbosch: Zuid*
Gemeente 's-Hertogenbosch [2011], *Bestemmingsplan Zuid*,
Haan, H. De, I. Haagsma [2010], *Gebouwen van het Plastische Getal. Een lexicon van de 'Bossche School'*
Leenen, C. en E. van Es [2010] *Jos. Bedaux architect [1910-1989]*, BONAS-reeks 47
Michels, W.J. [1993] *Brabant bouwt in baksteen*
Steenhuis, M. [2007], *Stedenbouw in het landschap - Pieter Verhagen [1882-1950]*
E. Verhees en A. Vos [2005], *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad*

Websites:

www.architectenweb.nl

Colofon

Gebiedsdocument De Pettelaar
Productie: De PlaatsMakers
Samenstelling en tekst: Marlijn van der Hoeven
Kaartmateriaal: Tim van Oosterbos
Tekeningen en schetsen: Marije Weijers
Redactie: Nadine van den Berg
Coverfoto: Nadine van den Berg
Ontwerp: Tegenwind grafisch ontwerp
Begeleidingscommissie: Anita Blom,
Leon van Meijel, Jon van Rooijen,
Doris Schmutzhart, Kya Verhagen

Voor dit document is geput uit bestaand[e] onderzoek en rapportages. De kaarten in dit document zijn gebaseerd op kaarten van MUST uit 2010. Het is daarom mogelijk dat aanpassingen van na 2010 in de kaarten in dit document ontbreken.

Bij het tot stand komen van deze publicatie is zoveel mogelijk getracht toestemming te krijgen voor het beeldgebruik van de oorspronkelijk rechthebbenden of hun uitgevers. Indien een rechthebbende denkt aanspraak te kunnen maken op een beeld, dan kunt u contact opnemen met InfoDesk info@cultureelerfgoed.nl.

©Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2016

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421 | fax 033 – 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl